

Гайович Галина Василівна, кандидат філологічних наук, доцент
Телеуця Валентина Василівна, кандидат філологічних наук, доцент
кафедра української мови та культури Гуманітарного інституту НАУ, м. Київ, Україна

Received October 23, 2013; Accepted November 15, 2013

Анотація: У запропонованій статті досліджено реалізацію вторинних номенів на лексичному рівні українських фольклорних творів. Визначено природу вторинної номінації та специфіку фольклорних текстів. На прикладі етноніму "вода" проаналізовано взаємозв'язок між похідними від нього номенами та асоціативним мисленням людини, а також явищем полісемії. Доведено залежність вторинної номінації, вживаної у фольклорних творах, від ментальних та етнічних особливостей мовної спільноти.

Ключові слова: вторинні номени, етнонім, полісемія, парадигма, фольклорний текст, мовна спільнота.

Мова як складна відкрита динамічна система, яка має розгалужену сітку мовних засобів, є об'єктом дослідження як суто мовознавчих, так і багатьох міждисциплінарних праць. В останні роки активно розвиваються психолінгвістичний, прагмалінгвістичний, етнолінгвістичний, лінгвокультурологічний, когнітивний напрями досліджень комунікативних засобів. Активний розвиток семасіології та ономасіології в ХХ столітті спричинив серйозну зацікавленість науковців проблемами номінації. У сучасній лінгвістиці особлива увага приділяється всебічному вивченню мовних засобів, що виникли в результаті різних номінативних процесів. Якщо простежити, що передусе, супроводжує й витікає із вживання в мовленні тих чи інших мовних засобів, то стає зрозуміло, і це неодноразово відмічали лінгвісти, що універсальний для мови принцип вибірковості в називанні, по суті, є частиною механізму спілкування, який зорієнтований насамперед на ефективність. Загалом, спілкування за допомогою мовлення не тільки використовує ту чи іншу ситуацію, а створює нову комунікативну ситуацію, кінцевим результатом якої є текст. О.Р. Лурія в праці "Мова та свідомість" підкреслює, що формування мовленнєвого висловлювання завжди іде від внутрішнього смислу до системи розгорнутих мовленнєвих значень, а сам процес розуміння починається з пошуків загальної думки висловлювання й лише потім переміщується на лексико-фонологічній та синтаксичній рівні. Уже на перших етапах сприйняття повідомлення виникають гіпотези або припущення про смисл повідомлення, тому центральним для його розуміння є пошук цього самого смислу. При цьому, на думку вченого, розуміння номінації окремих слів та ізольованих фраз є допоміжною операцією, а сам процес розуміння націлений на розшифровку значен-

ня всього повідомлення, що стає можливим завдяки аналізу й сприйняттю не лише зовнішнього змісту тексту, а й його глибини, яка часто схована в підтексті. Отже, слухач спрямовує свою увагу на пошук контексту прослуховуваного висловлювання з метою його декодування [3, 228]. Загалом же тут варто зазначити, що стратегія того, хто слухає, є таким же активним процесом, як і стратегія того, хто говорить.

Можна стверджувати, що підбір мовних засобів для спілкування із мовної системи відбувається не лише на основі явно виражених відношень назви до предмета, а й на основі різноманітних знань, навиків, психологічних станів мовця тощо. Зокрема, на думку С. Канцельсона він (мовець) використовує і поєднує експліцитне знання із знанням "тіньових", схованих категорій, О. Ахманова відмічає наявність вертикального контексту, С. Димитрова – підтексту, В. Гак – вторинної номінації тощо. На нашу думку, не менш важливим при виборі чи утворенні того чи іншого мовного номена на позначення предметів з реального світу, особливо тих, що вже мали мовне вираження, є етнічні особливості сприйняття мовцями довкілля.

Процеси номінації перебувають у центрі уваги багатьох вітчизняних та зарубіжних лінгвістів. Це питання досліджували вчені Празького лінгвістичного гуртка, а також М. Докуліл, Л. Капанадзе, Н. Клименко, О. Кубрякова, О. Тараненко, В. Телія, І. Улуханова, О. Селіванова тощо. Однак, багато-аспектність об'єкту дослідження, яка простежується в працях науковців із цієї теми, виконаних у межах різних лінгвістичних напрямів, зумовлює актуальність та новизну проведеного дослідження.

Складність окресленої проблематики та її багато-векторність зумовили мету цього дослідження, що полягає в аналізі різних засобів вторинної номінації,

які функціонують у сфері українського фольклору, з погляду їхніх етнічних особливостей та накреслення шляхів майбутніх студій у цій галузі.

Вторинна номінація явище складне і багатогранне. Під поняттям вторинної номінації ми розуміємо утворення другого, а інколи навіть третього найменування для об'єктів навколишньої дійсності, які вже мали мовне позначення, чи, за визначенням В.М. Телії, використання вже існуючих у мові номінативних засобів у новій для них функції найменування [6, 336-337]. Таке тлумачення вторинних номенів дає підстави говорити про те, що мова є не лише механізмом для освоєння і розуміння дійсності, а й інструментом, який дає людині можливість самостійно створювати цю дійсність. З огляду на це виникає питання впливу національних рис характеру на формування тих чи інших мовних засобів. Адже саме мова того чи іншого народу є тим механізмом, який дозволяє створювати та передавати в просторі й часі ідеї, культурні надбання, переконання, цінності. Фольклорні твори є чи не найпотужнішим елементом культури будь-якого етносу, у якому яскраво відображено його характер, історію, самотність. У фольклорі як особливому типові творчості відображаються певні історичні реалії з особливим колоритом. На наше переконання, створити цей особливий колорит та відобразити характер народу допомагають насамперед вторинні номенни, які посідають у системі номінативного інвентарю кожної мови одне з найпомітніших місць.

Перед творами фольклору стоїть специфічне завдання – залишити в часі й просторі пам'ять про досвід окремого народу. Звичайно, цю інформацію можливо передати, насамперед, за допомогою мовних засобів. Наявний у системі мови лексичний інвентар, часто неспроможний задовольнити мовленнєві потреби й тоді виникає необхідність у створенні нових номінацій. Основою для їх створення найчастіше є асоціативні відношення, що склалися на тому чи іншому психолінгвістичному ґрунті й тому характерні лише мовцям певного етносу. За визначенням В. Телії, в основу вторинної номінації покладено саме асоціативність людського мислення, а отже, при творенні вторинного номена встановлюються асоціації за подібністю чи суміжністю між ознаками елементів позамовного ряду, що вже відображені в семантичній структурі лексеми, і ознаками нового позначуваного, що називається шляхом переосмислення цього значення [6, 336]. Ґрунтуючись на цьому, можна припустити, що кожен народ по-своєму переосмислює значення уже наявних у мові номінацій і відповідно до власного світосприймання, досвіду та реалій навколишньої дійсності, створює нові номенни для позначення уже названих у мові предметів, явищ, ознак, дій тощо.

Для появи другої, а то й третьої назви у мові важливою умовою є полісемія. Загальновідомо, що слово завжди виникає в мові з одним значенням, яке називається первинним. Первинне значення є прямим, оскільки прямо називає позначуваний предмет. Багатозначність слова розвивається на основі перенесення назви з одного предмета на інший. Нове значення (вторинне) є завжди переносним, похідним від пер-

винного, мотивованим через пряме. Мовознавці вирізняють три типи перенесення: за подібністю, за функцією і за суміжністю. Як зауважує П. Гриценко, багатозначність виникає в результаті "семантичного розширення структури лексеми, коли новими компонентами структури стають елементи інших семантичних полів", а важливою умовою для цього є спроможність мовців усвідомлювати «спільність або суміжність елементів лексичної системи» [1, 34]. Звідси випливає, що для утворення і розуміння вторинного значення важливим є усвідомлення мовцями нових граней тієї чи іншої лексеми. Саме таке усвідомлення є підставою для появи у мові вторинних номенів, які звужують чи розширюють значення уже наявних у мові найменувань, або ж надають об'єкту ще одну назву, але вже з іншою мотивацією і з певною соціальною метою.

Специфіка функціонування вторинних номенів у фольклорній лексиці полягає, насамперед, у тому, що вони безпосередньо відображають етнічні особливості народу, що їх створює, оскільки в них акумулюється зв'язок з ментальністю цієї мовної спільноти, її звичаями, обрядами та традиціями. Обґрунтувати цю тезу спробуємо за допомогою аналізу лексеми "вода", що в українських фольклорних текстах має символічне значення. Зокрема, символіка води в ліричних і весільних піснях засвідчує такий семантико-символічний ряд: *вода – море – ріка – Дунай – брід – ставок – роса – дощ – криниця*, а також парадигму пов'язаних з водою образів ритуально-процесуальних дій: *пити воду – дати напитися – брати воду – переливати дорогу – копати криницю – проливати воду – долати водну перешкоду (перепливати річку, переходити річку) – іти через брід – купатися – митися – падати у воду – топитися – піти за Дунай тощо*.

Зупинимося на одному з найвиразніших образно-семантичних текстових втілень води у весільних піснях – символічній парадигмі "вода – кохання". Указана парадигма в контексті реалізується через два типи "водних" номенів – первинні та вторинні (похідні). До перших зараховуємо символи з прямими номінаціями води чи водних стихій: *"Ой піду я до Дунаю, / Стану собі й подумую: / А чи мені води брати, / А чи коровай збирати"*.

До похідних – такі, де вода безпосередньо не згадується, але присутня назва одного з її агрегатних станів (роса, дощ), предметів, явищ з нею пов'язаних (міст, брід, криниця). Символіка води як кохання пов'язана із споживанням води, питтям, почуттям спраги. Однак символіка пиття води змінюється залежно від того, хто цю воду споживає: кінь п'є воду – це наслідок спраги; хлопець, козак хоче пити – прагне кохання, залицяється. Пити воду значить бажати, прагнути. Вода асоціюється в українських народних піснях з дівиною, жінкою, а бажання напитися – з прагненням кохання [5, 12]: *"Не копали криниченьки, не пити води. / Не любивши дівчиноньки, не мати жони //*. І навпаки, неможливість напитися води означає поразку в коханні: *"Ой в полі криниця безодна, / Тече з неї вода холодна, / Ніяк теї води напитися, / Не можна дівки забитися //"*.

Найпоширенішим інваріантом етноніму "пити воду" є паралель: козак напуває коня (тамує його справу) – дівчина дає напитися козакові (прихильно ставиться до нього чи відповідає на його почуття): *"Брала дівка воду з броду, / Коромисло гнеться; / Стоїть козак у воротах, / Барвінком стелеться"*. Або в іншій пісні: *"Дівчино ж моя, / Напій же коня / З рубленої кирниченьки, / З нового відра. / Козаченьку мій, / Була б я твоя, / Взяла б коня / За шовковий повід / Та й напоїла //"*.

Іншим частотним і смислово наповненим елементом парадигми "вода – кохання" є етнонім подолання водної перешкоди, переправи через воду. Вода – виявлена у коханні межа між дівочьким (чи парубочьким) життям та шлюбом. Одночасно вона може слугувати символом певної перешкоди, ускладненнь у коханні, подолання яких є перевіркою на силу почуттів. Звідси переправитися через воду (річку, Дунай), подолати водну перешкоду часто означає бути вірним у коханні, або ж має виразне ритуально-процесуальне значення одруження: *"Думай, Марусю, думай / Чи перепливеши Дунай / Чи перепливеши ріки / До Васюні навіки. / Кладочку перекладу / Перейду не схибнуся / Перейду не схибнуся / Вже назад не вернуся //"*.

Засобом подолання перешкоди в фольклорних текстах є міст. "Міст" подібно веселці й сходам, є втіленням зв'язку між двома світами; наближається за значенням до етноніму "шлях" (як символ переходу, досягнення "іншого берега") і "перехрестя" (як небезпечне місце, де людину підстерігає нечиста сила). У різних народів міст виступає як метафора сполучуваної ланки між незбагненим і доступним розумінню; з мостом пов'язуються уявлення про перехід у потойбіччя. У багатьох українських піснях шлюб номінується як поетичний образ мосту. Цей мотив на порівняльному слов'янському матеріалі розглядали в своїх розвідках О. Потебня, М. Дми-тренко, Л. Дунаєвська, О. Зілинський, І. Ребошапка та ін. О. Потебня зазначав, що "мостіння мостів" у пісенних текстах "може бути темним спогадом про небесний міст, яким боги сходили на землю" [4, 22], а також, що "...мостіння мостів виражає очікування саме шлюбу і, отже, має зв'язок із уявленням неба мостом" [8, 29]. Отже, мостіння мосту, перехід через міст – символ одруження (В. Чічеров, І. Ребошапка) і символ переходу в потойбічний світ (Л. Виноградова). Л. Дунаєвська, звертаючи увагу на семантику номена, зазначає: "Золотий міст казки і кленовий міст весільних пісень – це, на нашу думку, відображення народних уявлень про любов молоді пари, поєднати яку – значить побудувати міст" [2, 44]. Якщо перейти міст – одружитися, то зламанний міст чи кладочка означає нездійснення шлюбних планів: *"Їхав, їхав козаченько до дівчини в гості, / Провалився кінь вороний на камінні мості//"*. Перейти, перескочити через воду (річку) номінує намір вступити в шлюбні відносини: *"Тече річка невеличка, схочу перескочу, / Віддайте мене, моя матінко, за кого я схочу//"*.

"Ріка" як етнонім, що відтворює перебіг часу людського життя, також поширений в українській народній пісні. В українській пісенній традиції етнонім "рі-

ка" безпосередньо пов'язаний з життям людини і метафорично передає віддаленість різних періодів життя та часоподій. Поширеним в українських піснях є трактування етноніму "ріка" як єднання закоханих, парубання. Ріка єднає людей, проте, береги її різні та необ'єднані (без мосту, броду, кладки) – необ'єднані доли: *"По цім боці Дунаю / Та вівчар вівці згоняє, / Та на молодців гукає: / Ой ви хлопці-молодці, / Та накажіте дівочці, / Та нехай вона мене не жде, / Та нехай вона заміж іде"*. [7, 332].

Семантично близьким до значення етноніму "ріка" є етнонім "дорога", що також виражає перебіг часу людського життя. Номени "ріка" та "дорога" розкривають односпрямованість і незворотність часу життя людини від народження до смерті. Здійснюють зв'язок між родом, єднають молодих, а також, у контексті із номеном "міст", єднають у одне нерозривне ціле вікові етапи людського життя.

Суттєве значення має й якість води. Чиста вода – це здоров'я, вірність, щастя. Каламутна – смуток, хвороба, зрада: *"Прилетіли гуси з броду, / Сколотили в річці воду. / Треба доню не стояти / Та й з криниці набирати / Прилетіли з заграниці / Сколотили і в криниці"*.

Показовим семантичним відгалуженням етноніму води як символу кохання є досить поширений у ліричних та весільних піснях мотив рятування потопаючого або потопаючої, що й символізує щасливе одруження: *"Плила Марися краєм – Дунаєм, / Вийшов до неї миленький єї: / Марисю, душко, дай же ми ручку! – / Скоро подала, зараз виплила //"*.

У парадигмі мовних засобів народних пісень виявляємо й такий показовий і частотний похідний номен води як "криниця". Колодязь (криниця) у символічній традиції сприймається у зв'язку з порятунком, знанням, істиною й чистотою. Як джерело питної води, наділяється життєдайною функцією; з іншого боку, нерідко є входом у потойбічний світ і в цьому контексті номінує смерть. Колодязь зближується за змістом із джерелами води як такими, однак наділяється й власним значенням. У ньому підсилюється співвіднесеність з жіночим началом, властива всім "водним" номенам, що зумовлено його зовнішньою формою і функцією (як вмістилища). Мотиваційна основа етноніму криниці – молода, красива дівчина: *"Ой, у полі криниченька / Там холодна водиченька / Ой, там Роман воли пасе / Катерина воду несе. / Роман русий, я чорнява / Звінчаємось буде пара //"*.

Етнонім "криниця" виражає архетипність значення межі, переходу із одного часопростору в інший. Вода в криниці має також символічне значення, як і вода в річці: єднає молодих і пророкує їм долю. Проте, криниця має й власне значення – коло обмеженого часопростору (джерело води), а тим самим певної мети в перетині постійного колообігу природи й незворотної плинності часу людського життя. Ці значення виражають час у системі моделей сприйняття. На рівні психологічному етнонім "криниця" втілює мить молодості, мить радості спілкування. Копати, мурувати криницю означає кохати дівчину або й сватати її: *"Копав, копав криниченьку у зеленому саду, / Чи не*

вийде дівчинонька рано-вранці по воду //". Копати криницю й не пити з неї води – любити дівчину, але не одружитися з нею: "Копав, копав криниченьку / Неділеньку – дві, / Любив козак дівчиноньку / Людям, не собі... / А вже з тої криниченьки / Орли воду п'ють, / А вже мою дівчиноньку / До шлюбу ведуть //".

Імовірність зустріти дівчину біля криниці в українській дійсності була дуже високою, оскільки одним із обов'язків дочки й молодого жінки в сім'ї було ходити по воду. Тому криниця стає місцем побачень закоханих, місцем залицянь, і саме в цьому значенні засвоюється народнопісенною символікою та номінацією.

Ще одним ритуалом при поєднанні нового подружжя було *скріплення молодих водою*. У весільному обряді Півдня України цей ритуал замінено подібним – посипання молодих (наречених) зерном, яке у цьому випадку виконує роль води й має те ж символічне значення – розмноження.

Отже, по-перше, лексема "вода" в фольклорних текстах полісемічна та відображає ментальні й етнічні особливості мовної спільноти. Основні значення вторинних номенів цієї лексеми – "життя", "життєдайність", "здоров'я", "краса", "кохання", "одруження – шлюб"; "забуття", "смуток", "журба"; "плин часу". По-друге, з дослідження випливає, що семантика того чи іншого слова не обмежується тільки тими ознаками, які необхідні для його ідентифікації. Значення слова охоплює весь набір знань певного соціуму про навколишній світ, а процес номінації значною мірою залежить від цього позамовного досвіду. Тому аналіз вторинних номенів допомагає відобразити й зрозуміти базові уявлення про світ окремої мовної спільноти. По-третє, особливо важливою в цьому контексті видається асоціативна парадигматика фольклорних номенів, яка повною мірою відображає й увиразнює систему світосприйняття того чи іншого етносу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гриценко П.Ю. Моделирование системы диалектной лексики / П.Ю.Гриценко. – К., 1984. – 255 с.
2. Дунаевська Л.Ф. Українська народна казка / Л.Ф. Дунаевська. – К., Вища шк. Вид-во при КДУ 1987. – 127 с.
3. Лурия А. Р. Язык и сознание/ Александр Романович Лурия. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 336 с.
4. Потебня А.А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий / А.А.Потебня. – М., 1865. – 310 с.
5. Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / А.А.Потебня. – Харьков, 1860.- 155 с.

6. Телия В.Н. Номинация / В.Н.Телия // Языкознание. Большой энциклопедический словарь. – 2-е изд. – М.: Большая Российская Энциклопедия, 1998. – С. 336-337.
7. Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого / Упоряд., вступн. Ст., приміт. Та комент. М.М. Олійник-Шубравської. – К.: Муз. Україна, 1990. – 456 с.:іл., нот.
8. Українські символи / Дмитренко М., Іваннікова Л., Лозко Г., Музиченко Я., Шалак О. – К.: Бібл. часопису "Народознавство", 1994. – 140 с.

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED

1. Gritsenko P.Y. Modelyuvannya sy`stemy` dialektnoyi lek-sy`ky` [Simulation of dialect vocabulary] / P.Yu.Hrytsenko.– K., 1984. – 255 p.
2. Dunaevskaya L.F. Ukrayins`ka narodna kazka [Ukrainian folk tale] / L.F. Dunaevskaya. – K. Higher HQ. Publishing House at KSU 1987.– 127.
3. Luria A.R. Yazyk i soznanie [Language and consciousness] / A.R. Luria, ed. E.D. Homskoy. – Moscow: Izd-voMosk. University Press, 1979.– 320 p.
4. Potebnya A.A. O mificheskom znachenii nekotoryih obryadov i poveriy [On mythic meaning of some rituals and beliefs] / A.A. Potebnya. – M., 1865. – 310 p.
5. Potebnya A.A. O nekotoryih simvolah v slavyanskoj narodnoy poezii [On some symbols in Slavic folk poetry] / A.A. Potebnya. – Kharkov, 1860. – 155 p.

6. Telyya V.N. Nominatsiya [Nominatsyya] / V.N. Telyya // Linguistics (Yazykoznanije). Large Encyclopedic Dictionary.– 2nd ed. – Moscow: Bolshaya Rossiyskaya Encyclopedia, 1998. – S. 336-337.
7. Ukrayins`ki narodni pisni, naspivani D. Yavorny`cz`ky`m. Pismi ta dumy` z arxivu vchenogo [Ukrainian folk songs performed by (naspivani) D. Yavornytskyi. Songs and Ballads from the archives of the scientist] / Editorial, Introduction Article, Remarks and Comments by M.M. Olynyk – Shubravskoyi.– K.: Music.Ukraine, 1990. – 456 p.:figs., Notes.
8. Ukrayins`ki sy`mvoly` [Ukrainian symbols] / Dmitrenko M. Ivannikova L. Lozko G., J. Muzichenko, Shalak A. – K. Ref. magazine " Ethnology ", 1994. – 140 p.

Gayovych G., Teleutsia V. Ethnic feature of secondary nomens used of Ukrainian folklore

Abstract: The article presents a research of secondary nomens on the lexicographic level of Ukrainian folklore creatures (texts, novels, songs, etc.). The nature of secondary nomination as well as specificity of folklore texts are defined. The entonym "woda" (water) is analyzed in the context of relationship between nomens derived from it and associating mind of the man, as well as polysemiya phenomena. Dependence of secondary nomination used in folks creatures from mental and ethnical features of the language community is proved.

Keywords: secondary nomens, entonim, polysemija, paradigm, folklore text, linguistic commonality

Гайович Г.В., Телеуца В.В. Этнический характер вторичных номен украинского фольклора

Аннотация: В предлагаемой статье исследовано реализацию вторичных номенов на лексическом уровне украинских фольклорных произведений. Определена природа вторичной номинации и специфика фольклорных текстов. На примере этнонима "вода" проанализирована взаимосвязь между производными от него номенами и ассоциативным мышлением человека, а также явлением полисемии. Доказано зависимость вторичной номинации, принятой в фольклорных произведениях, от ментальных и этнических особенностей языковой общности.

Ключевые слова: вторичные номены, этноним, полисемия, парадигма, фольклорный текст, языковая общность.